पठतु संस्कृतम्

कोविद:

चतुर्थ-पाठः

सूक्तिः

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

पदविभागः

यान्ति, न्यायप्रवृत्तस्य, तिर्यञ्चः, अपि, सहायताम्

सन्धिः

तिर्यञ्चः + अपि - विसर्ग-उकारः, गुणः, पूर्वरूपः

अन्वयः

न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चः अपि सहायतां यान्ति।

सूक्तिः

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

तात्पर्यम्

धर्ममार्गे यः गच्छति पशुपक्षिणः अपि तस्य साहाय्यं कुर्वन्ति ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

न्यायप्रवृत्तस्य	- अ. पुं. ष. ए.	सन्मार्गे प्रस्थितस्य
तिर्यञ्चः	- च. पुं. प्र. ब.	पशुपक्षिणः
अपि	- अव्ययम्	
सहायताम्	- आ. स्त्री. द्वि. ए.	उपकारम्
यान्ति	- या धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र ए	प्राप्नुवन्ति

सुभाषितम् - १

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च घ्नन्ति सन्तो महाशयाः ।।

पदविभाग:

गङ्गा, पापम्, शशी तापम्, दैन्यम्, कल्पतरुः, तथा,
पापम्, तापम्, च, दैन्यम्, च, घ्नन्ति, सन्तः, महाशयाः

सन्धिः

पापम् + शशी, तापम् + दैन्यम्, दैन्यम् + कल्पतरुः
पापम् + तापम्, तापम् + च, दैन्यम् + च - अनुस्वार:
कल्पतरुः + तथा - विसर्ग-सकारः
पापम् + तापम्, दैन्यम् + च - अनुस्वार:
सन्तः + महाशयाः - विसर्ग-उकारः

सुभाषितम् - १

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च घ्नन्ति सन्तो महाशयाः ।।

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	-	घ्नन्ति, (हन्ति)
प्रथमा	-	गङ्गा, शशी, कल्पतरुः, सन्तः, महाशयाः
द्वितीया	-	पापम्, तापम्, दैन्यम्
अव्ययम्	-	तथा, च

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- हन्ति	नाशयति
का हन्ति ?	- गङ्गा	गङ्गा नदी
किं हन्ति ?	- पापम्	दुष्कर्म
कः हन्ति ?	- शशी	चन्द्रः
किं हन्ति ?	- तापम्	उष्णम्
कः हन्ति ?	- कल्पतरुः	कल्पवृक्षः
किं हन्ति ?	- दैन्यम्	दारिद्रम्

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- घ्नन्ति	नाशयन्ति
के घ्नन्ति ?	- सन्तः	सज्जनाः
कीदृशाः सन्तः ?	- महाशयाः	महापुरुषाः
कानि घ्नन्ति ?	- पापं तापं दैन्यं च	

सुभाषितम् - १

अन्वय:

गङ्गा पापं शशी तापं कल्पतरुः दैन्यं च (घ्नन्ति)।
महाशयाः सन्तः पापं तापं दैन्यं च घ्नन्ति।

तात्पर्यम्

गङ्गानद्यां यः स्नानं करोति तस्य पापपरिहारः भवति। गङ्गा तस्य पापं नाशयति। तथैव चन्द्रः अस्माकं तापं परिहृत्य शैत्यम् उत्पादयति। एवमेव कल्पवृक्षः अस्माभिः याचितान् सर्वान् अभिलाषान् पूरयति। एतत् जगति प्रसिद्धमेव। किन्तु गङ्गायाः, चन्द्रस्य, कल्पवृक्षस्य च एकस्मिन् विषये एव सामर्थ्यम् अस्ति। सज्जनाः महापुरुषाः तु न तथा। तेषां सहवासेन अस्माकं पापं, तापः, दैन्यं सर्वमपि परिहृतं भवति। तादृशं सामर्थ्यं तेषु अस्ति।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

गङ्गा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
पापम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
शशी	- न. पुं. प्र. ए.
तापम्	- अ. पुं. द्वि. ए.
दैन्यम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
कल्पतरुः	- उ. पुं. प्र. ए.
तथा	- अव्ययम्
च	- अव्ययम्
घ्नन्ति	- हन् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.
सन्तः	- त. पुं. प्र. ब.
महाशयाः	- अ. पुं. प्र. ब.

सुभाषितम् - २

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ।।

पदविभाग:

भीमम्, वनम्, भवति, तस्य, पुरम्, प्रधानम्, सर्वः, जनः, सुजनताम् उपयाति, तस्य, कृत्स्ना, च, भूः, भवति, सन्निधिरत्नपूर्णा, यस्य, अस्ति, पूर्वसुकृतम् विपुलम्, नरस्य

सन्धिः

भीमम् + वनम्, वनम् + भवति, पुरम् + प्रधानम् - अनुस्वार:
प्रधानम् + सर्वः, पूर्वसुकृतम् + विपुलम्, विपुलम् + नरस्य - अनुस्वार:
सर्वः + जनः - विसर्ग-उकारः
भूः + भवति - विसर्ग-रेफः
यस्य + अस्ति - सवर्णदीर्घः

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - भवति, उपयाति, अस्ति
प्रथमा - भीमम्, वनम्, पुरम्, प्रधानम्, सर्वः, जनः, कृत्स्ना, भूः, सन्निधिरत्नपूर्णो, पूर्वसुकृतम्, विपुलम्
द्वितीया - सुजनताम्
षष्ठी - तस्य, यस्य, नरस्य
अव्ययम् - च

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवति	
किं भवति ?	- वनम्	अरण्यम्
कीदृशं वनम् ?	- पुरम्	पत्तम्
पुनः किं भवति ?	- प्रधानम्	प्रमुखम्
कस्य भवति ?	- तस्य	

यस्य नरस्य पूर्वं सुकृतं विपुलम् अस्ति -
यस्य मनुष्यस्य प्रभूतं पूर्वं जन्म कृतं पुण्यम् अस्ति

क्रिया	- उपयाति	प्राप्नोति
कः उपयाति ?	- जनः	मनुष्यः
कीदृशः जनः ?	- सर्वः	सकलः
काम् उपयाति ?	- सुजनताम्	सौजन्यम्
कस्य सौजन्यम् ?	- तस्य	

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवति	
का भवति ?	- भूः	पृथिवी
कीदृशा भवति ?	- कृत्स्ना	समग्रा
पुनः कीदृशा भवति ?	- सन्निधिरत्नपूर्णा	सम्पदा रत्नैः युक्ता

सुभाषितम् - २

अन्वय:

यस्य नरस्य विपुलं पूर्वसुकृतम् अस्ति तस्य भीमं वनं प्रधानं पुरं भवति ।
सर्व: जनः तस्य सुजनताम् उपयाति । कृत्स्ना भूः सन्निधिरत्नपूर्णा भवति च।

तात्पर्यम्

य: मनुष्यः पूर्वस्मिन् जन्मनि अनेकानि सुकृतानि (पुण्यकर्माणि) कृतवान् सः अस्मिन् जन्मनि सर्वत्र सुखम् एव प्राप्नोति । अत्र किमपि संशय: नास्ति । तादृशः पुण्यवान् घोरं वनं प्रविशति चेत् अपि तत् वनं पत्तनमिव सर्व सौलभ्यदायकं भवति ।
अपि च ये ये तं पश्यन्ति ते सर्वे अपि तस्य विषये मृदु व्यवहरन्ति । किं बहुना, समग्रा भूमिः तस्य विषये सम्पद्युक्ता रत्नयुक्ता च भवति ।

व्याकरणांशा:

सुभाषितम् - २

भीमम् - अ. नपुं. प्र. ए.
वनम् - अ. नपुं. प्र. ए.
भवति - भू धातुः परस्मै लट् प्र. ए.
तस्य - द. पुं. ष. ए.
पुरम् - अ. नपुं. प्र. ए.
प्रधानम् - अ. नपुं. प्र. ए.
सर्वः - अ. पुं. प्र. ए.
जनः - अ. पुं. प्र. ए.
सुजनताम् - आ. स्त्री. द्वि. ए.
उपयाति - या धातुः उप उपसर्गः परस्मै लट् प्र. ए.

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

कृत्स्ना	- आ. स्त्री. प्र. ए.
च	- अव्ययम्
भूः	- ऊ. स्त्री. प्र. ए.
सन्निधिरत्नपूर्णा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
यस्य	- द. पुं. ष. ए.
अस्ति	- अस् धातुः परस्मै लट् प्र. ए.
पूर्वसुकृतम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
विपुलम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
नरस्य	- अ. पुं. ष. ए.

काव्य-कथा -कुमारसम्भवम्

ततः ईश्वरः कन्यायाचनार्थं हिमालयं प्रति प्रेषयितुं सप्त-ऋषीन् स्मृतवान् । ते सर्वे समागताः । शिवस्य वचनानुसारेण ते हिमवतः राजधानीम् अगच्छन् । गिरिराजः तान् यथाक्रमं सत्कृतवान् । सप्तर्षयः तस्य पुरतः शिवस्य अभिलाषं प्रकटितवन्तः । तं श्रुत्वा गिरिराजः प्रमुदितः । सः सन्तोषेण सम्मतिं दत्तवान् । शिवपार्वत्योः विवाहार्थं शुभदिनमपि निश्चितम्।

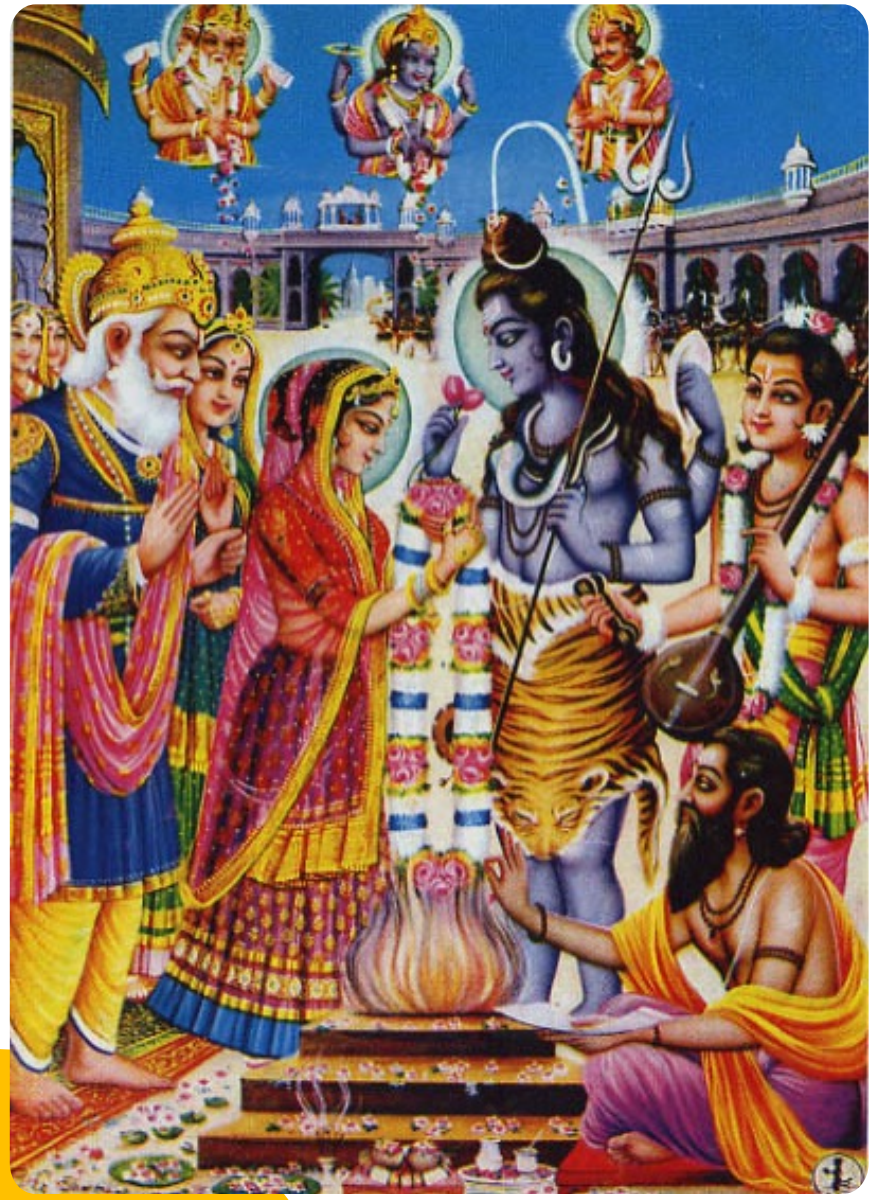

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

निश्चिते मुहूर्ते लोककल्याणार्थं शिवपार्वत्योः विवाहः महता वैभवेन सुसम्पन्नः । तत्र सप्त-ऋषयः एव ऋत्विजः । विवाहानन्तरं वधूवरौ पितामहं ब्रह्माणं नमस्कृतवन्तौ । पितामहः - ' हे कल्याणि ! वीरपुत्रं प्राप्नुहि ' इति आशीर्वचनानि उक्तवान् । शापात् मुक्तः मन्मथः तत्र एव आसीत् ।

ततः महेश्वरः पार्वत्या सह कैलासपर्वतम् अगच्छत् । तत्र पार्वत्या सह जलक्रीडादिविहारेषु प्रवृत्तः सः आनन्देन कालं यापितवान् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

अन्यत्र लोके तारकासुरस्य पीडा प्रत्यहम् अधिका जाता। पीडया दुःखिताः इन्द्रादयः अग्निं हरसमीपं प्रेषितवन्तः । सः अग्निः कपोतरूपेण ईश्वरस्य शय्यागृहं प्रविष्टवान् । तं दृष्ट्वा हरः अतीव क्रुद्धः । अग्निः इन्द्रादीनां दुरवस्थां निवेदितवान् । तेषां सन्देशं च उक्तवान् । तदा हर: स्वकीयं तेज: अग्नौ निक्षिप्तवान्। अग्नेः अनुचितप्रवेशात् पार्वती क्रुद्धा । सा अग्निम् उद्दिश्य - 'त्वं सर्वभक्षकः भव ' । पवित्रम् अपवित्रं सर्वं भक्षय ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

कुष्ठरोगेण पीडितः भव । सर्वदा धूमावृत: भव ' इति अशपत् । एवं विरूपः अग्निः शिवस्य तेजः गृहीत्वा प्रतिगतः । सः इन्द्रस्य सूचनानुसारेण हरतेजः गङ्गायां प्रक्षिप्तवान् । गङ्गया तत् तेजः शरवणे निक्षिप्तम् । शरवणे कुमारस्य जन्म अभवत् ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- संस्कृतसाहित्यसमृद्धिं वर्धयितुं पुरुषाः यथा, तथैव महिलाः अपि प्रयत्नं कृतवत्यः ।
- किन्तु यथा पुरुषाणां कृतिकाराणां नामानि महता प्रमाणेन संस्कृतक्षेत्रे दृश्यन्ते तथा स्त्रीणां नामानि न दृश्यन्ते इति तु सत्यम् एव ।
- सामाजिकपरिस्थितेः कारणतः विद्याभ्यासव्यवस्थायाः लोपस्य कारणतः वा स्त्रीयः कृतिरचनासु अधिकतया प्रवृत्ताः न दृश्यन्ते ।
- तथापि एतत् तु सत्यम् एव यत् कवयित्र्यः विदुष्यः च प्रतिभया पुरुषसमानाः एव आसन्, न तु न्यूनाः इति ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- अतः एव ' काव्यमीमांसा ' नामकस्य ग्रन्थस्य कर्ता राजशेखरः (क्रि.श. १०) वदति -

  शीला-विद्या-मारूला-मोरिकाद्याः

  काव्यं कर्तुं सन्ति विज्ञाः स्त्रियोऽपि । इति ।

- ऋग्वेदादिषु 'ऋषिका', ' ब्रह्मवादिनी ', 'मन्त्रद्रष्ट्री', इत्यादयः आसन् इति श्रूयते ।
- घोषा, लोपामुद्रा, अपाला, लोमशा, विश्ववारा, सूर्या इत्यादयः मन्त्रद्रष्ट्रीषु अन्यतमाः ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- गार्गी, मैत्रेयी इत्यादीनां ब्रह्मवादिनीनां नामानि सर्वे जानन्ति एव ।
- सूक्तिसङ्ग्रहेषु विविधैः कविभिः रचितेषु प्रशंसात्मकपद्येषु, शिलालेखेषु च विविधानां कवयित्रीणाम् उल्लेखः कृतः दृश्यते ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- पालीसाहित्ये 'थेरीगाथा' नामके सूक्तिसङ्ग्रहे विविधकवयित्रीभिः रचितानि मुक्तकानि उपलभ्यन्ते ।
- गाथासप्तशतीग्रन्थस्य कानिचन सुभाषितानि कवयित्रीभिः एव रचितानि सन्ति ।
- एवं कृतिरचनायां स्त्रीणां प्रवृत्तिः अधिकतया आसीत्, इत्यत्र तु सन्देहः एव नास्ति ।
- संस्कृतस्य एतत् दौर्भाग्यं यत् बहव्यः कृतयः लुप्ताः सन्ति ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- केषाञ्चित् कवीनां कृतीनां च नामानि विविधेषु ग्रन्थेषु उल्लिखितानि दृश्यन्ते, किन्तु कृतयः तु न उपलभ्यन्ते ।
- एतदेव मनसि निधाय नीलकण्ठदीक्षितः वदति -
- 'कति कवयः कति कृतयः कति लुप्ताः कति चरन्ति कति शिथिलाः' इति ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- कवयित्रीणां विषये अपि एषः एव अंशः अन्वितः भवति ।
- तन्नाम बहवीनां कवयित्रीणां नामानि उल्लिखितानि दृश्यन्ते चेदपि कृतयः तु विरलतया एव उपलभ्यन्ते ।
- यासां नामानि इदानीं न उपलभ्यन्ते तादृश्यः कवयित्र्यः अपि स्युः ।
- काश्चन कृतयः तालपत्रेषु भूर्जपत्रेषु वा गुप्तरूपेण स्युः ।

संस्कृतकवयित्र्यः

- इदानीं ४० कवयित्रीणां मुक्तकानि काव्यानि वा उपलभ्यन्ते । सुभद्रा, फल्गुहस्तिनी, मोरिका, पद्मावती, भावदेवी, इन्दुलेखा, शीलाभट्टारिका, विद्यावती इत्यादिभिः रचिताः श्लोकाः उपलभ्यन्ते । विजयाम्बिका, गङ्गादेवी, तिरुमलाम्बा, रामभद्राम्बा, देवकुमारिका, मधुरवाणी इत्यादीनां महाकाव्यानि उपलभ्यन्ते ।

संस्कृतकवयित्र्यः

कवयित्रीभिः कथं स्वबहुमुखप्रतिभा प्रदर्शिता इति द्रष्टुं वयं द्वित्रान् श्लोकान् परिशीलयाम -

`कृतघ्ने जनाः विश्वासं न कुर्वन्ति` इति भावं शीलाभट्टारिका एवं निरूपयति -

प्रियाविरहितस्यास्य हृदि चिन्ता समागता ।
इति मत्वा गता निद्रा के कृतघ्नमुपासते ॥

यदा प्रियायाः विरहः जातः तदा कस्यचित् हृदये चिन्ता आगता। `यत्र प्रियया स्थातव्यम् आसीत् तत्र एषः चिन्तां स्थापितवान् । अतः `एषः कृतघ्नः` इति चिन्तयित्वा निद्रा तस्य समीपं न गतवती एव । कृतघ्नस्य समीपं कोऽपि गन्तुं न इच्छति खलु ?

संस्कृतकवयित्र्यः

`मदालसा` नाम कवयित्री अस्मान् एवम् उपदिशति

परलोकहितं तात प्रातरुत्थाय चिन्तय ।
इह ते कर्मणामेव विपाकश्चिन्तयिष्यति ॥

`एतस्मिन् लोके किं करणीयम् इति मा चिन्तयतु ।
पूर्वजन्मनः कर्मणाम् अनुगुणं फलं प्राप्यते ।
तदनुगुणं मानवजीवनं निर्मितं भवति ।
अतः प्रातः उत्थाय परलोकहितं किञ्चित् चिन्तयतु ।

संस्कृतकवयित्र्यः

पतिप्रेम क्षीणतां गतम् इत्यतः उद्विग्नायाः कस्याश्चित् मानिन्याः अन्तरङ्गं भावदेवी एवं निरूपयति -

तथाऽभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियम्
ततो नु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।
इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरम्
मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

`प्रथमम् आवयोः देहः अभिन्नः आसीत् । प्रीतिः गाढतमा आसीत् । ततः भवान् प्रियतमः जातः अहं प्रिया जाता ।

भवान्-अहम् इति भेदः आवयोः मध्ये उत्पन्नः । इदानीं भवान् मम स्वामी, अहं भवतः पत्नी अस्मि । (प्रीतिस्थाने स्वामि-सेवकभावः आगतः अस्ति । वज्रादपि कठिनानां प्राणानां फलं इदानीं मया प्राप्तम् अस्ति । परस्परानुरागः कालवशात् कथं क्षीणतां प्राप्नोति इति बहु रमणीयतया वर्णीतम् अस्ति अत्र कवयित्र्या। बहुभिः दाम्पत्यजीवने एतादृशः अनुभवः प्राप्तः स्यात् एव खलु ?